

Serstøku norðurlandsku ættarsløgini

Staðbundin húsdjórsløg og røktarplantusløg eru upprunaliga vill. Fólk hava síðan alt hesi sløg fram undir ymiskum umstøðum. Tey hava vanliga ment seg eftir langari tíð, áðrenn nútímans vísindalig kynbøting gjørdist vanlig. Menningin er hend, tí sløgini hava lagað seg til veðurlag, landslag, lendi, skaðadjór og sjúkur. Tey arviligu eyðkennini hjá tilbrigdunum hava broytst gjøgnum fleiri túsund ár og gjørt hvørt slag serstakt. Fólk hava havt gagnplantur og húsdjór við sær, har ið tey hava ferðast, og tískil eru nógv tilbrigdin sløg spjadd víða um og koma nú fyrri á heilt øðrum støðum enn villu upprunasløgini.

Norðurlandsk húsdjóra- og røktarplantusløg fóru at mennast fyrri meira enn 10.000 árum síðan, tá ið teir fyrstu fólkin, ið tókust við jarðarbrúk, búsettust í Norðurlondum. Tey líkjast týðiliga norðurevropiskum sløgum. Gagnplantur eru ofta komnar frá ymiskum øðrum økjum, har fólksløg eru farin undir at dyrka tær. Tey flestu norðurlandsku tilbrigdini stava upprunaliga úr Miðeystri. Mong av okkara húsdjórum stava frá sama øki, eitt nú seyður, geitir og kanska eisini svín og neyt, hóast tey lutvíst eru skyld við evropiska villsvinið og frumneytið (Bos primigenius). Evropa er margfeldismiðdepl, tá ið tað snýr seg um heimsins húsdjórsløg, og Evropa er eisini heimstaður hjá meira enn einum triðingi av øllum neyta- og svínasløgum og næstan einum helmingi av øllum rossasløgum.

Tað er týðningarmikið at varðveita arviliga ymisleikan í øllum norðurlandskum húsdjóra- og røktarplantusløgum fyrri at tryggja, at tað serstaka arvfeingið ikki hvørur við alla.

Margfeldið er í minking

Tað stóra margfeldið í húsdjóra- og røktarplantusløgum er bygt upp við siðbundnum jarðarbrúki gjøgnum mong túsund ár. Hetta margfeldið fór at minka í seinastu øld, tá ið landbúnaðurin gjørdist mundadyggari og alheimsligari. Nógvar staðbundnar gagnplantur eru gloymdar, og húsdjór eru kynbøtt við denti á framleidni. Frættilfeingið í staðbundnum gagnplantum hvørur samstundis við, at landbúnaðarplantur gerast meira eintáttaðar. Tað, ið eftir er av staðbundnum húsdjórsløgum, má varðveitast, eitt nú við at forða fyrri, at tey makast við onnur sløg, ið ikki eru heimlig. Nú veita uml. 30 gagnplantur 95% av heimsins matvørum, og av teimum fevna átta plantusløg um 75% av okkara mati. Fimm djórsløg – neyt, seyður, geitir, svín og høsn – veita meginpartin av fólkatíðinum, ið stavar úr djóraríkinum.

Mong norðurlandsk húsdjórsløg eru hót í dag, og summi eru útdeyð, t.d. finska síðhærda svinið. Sambært Matvøru- og landbúnaðarstovninum hjá ST (FAO) hvørur eitt av heimsins húsdjórsløgum hvønn mánað. Vit vita lítið um hesi hvørnu sløg, men tað er skjálprógvað, at eini 100 sløg eru horvin við alla. Tey mest hótta sløgini fevna í høvuðsheitum um fløgenað, neyt og ross, av tí at hesi djór oftast eru vorðin kynbøtt. Húsdjórsløgini hvørva m.a., tí tey hava minni framleidni enn tey sløg, ið eru ráðandi í handilsligum høpi, nýggjar hættrir í landbúnaðinum og alheimssgerðin í landbúnaðinum. Margfeldið í húsdjórsløgum í Norðurlondum er um at víkja fyrri nøkrum fáum sløgum úr Vesturevropa og Norðuramerika, tó bæta hesi sløg als ikki um missin í upprunaliga arviliga margfeldinum.

Gagnplantur og húsdjór eru vorðin kynbøtt í Norðurlondum síðan fyrst í 20. øld. Í sambandi við nútímans kynbøting verður tað arviliga margfeldið gagnnýtt til at ala fram tilbrigdi, ið hava góðar eginleikar at nærast og geva úrtøku og sum hava gott mótstøðuføri fyrri sjúkum. Framleidnið er økt, men tey gomlu ættarsløgini og sløgini umboða ómissandi arvfeingi, sum kann koma teimum, ið royna nýggjar møguleikar, at gagni í framtíðini.

At varðveita ættarsløg

Norðurlandskir serfrøðingar vorðu fyrst í tjugundu øld varugir við missin í arviliga margfeldinum, men týðningurin hjá sløgum varð ikki eyðsýndur, fyrr enn nøkur sløg longu voru horvin. Tann norðurlandski ílegutilfeingis-depilin Nordisk Genbank (NordGen) varð stovnaður í 1979 í Suðursvøríki. Endamálið er at varðveita djóra- og plantusløg, ið hava lagað seg til umstøðurnar í Norðurlondum, og tað verður gjørt fyrri at tryggja tað tøka arviliga margfeldið, ið kann nøkta framtíðartørvin á

Arviligt margfeldi er eitt av teimum trimum grundleggjandi stigunum í lívfrøðiliga margfeldi (umframt slagmargfeldi og vistskipanarmargfeldi)

Arviligt margfeldi er grundarlagið undir muninum millum einstaklingar og sløg samstundis við, at tað er høvuðsfortreytin fyrri lívmenning.

Arviligt margfeldi ger eisini búfjöldir førar fyrri at laga seg eftir skiftandi umstøðum (t.d. broytingum í umhvørvinum ella veðurlagnum)

Arviligt margfeldi er eisini fortreytin fyrri kynbøting; í sambandi við at kynbøta ber til miðvíst at velja út ávisar eginleikar, eitt nú framleidni og mótstøðuføri móti sjúkum og skaðadjórum.

Eplið – ein týðandi gagnplanta

Eplið, ið upprunaliga er komið úr Suðuramerika, kom til Norðurlond fyrst í 1800-talinum. Stutt eftir fóru nýggj tilbrigdi at mennast, og hildið verður, at fleiri hundrad eplatilbrigdi eru at finna ymsastaðni í Norðurlondum. Staðbundin eplasløg kasta ikki so nógv av sær og eru viðbreknari fyrri sjúkum enn nútímans tilbrigdini. Eplini eru ójovn, og tað ger tey ring at flysa, men smakkurin er betri. Summi staðbundin sløg kunnu liggja leingi uttan at spíra, og tað hóskar betur til landbúnað fyrri norðan. ST hevur kosið 2008 at vera eplaár til tess at økja um tilvitið um tann týðandi leiklutin hjá eplinum í stríðnum móti hungri og armóð í heiminum. Myndin visir eitt finskt reytt eplaslag (Lemin punanen).

Mynd: Merja Hartikainen/MMT

Vesturlands reyðkolluta (Vestlands raud-kolle).

Vesturlands reyðkolluta er eitt kollut norskt neytaslag, ið varð alt av staðbundnum lyngdal- og rogalandsneyti fyrst í 1900-talinum. Avrátt varð í 1980-árunum at varðveita hetta kolluta slagið reint, tí fólk sóu, hvønn týðning tað hevði at varðveita tey gomlu húsdjórsløgini. Tann kolluti eginleikin hjá neyti er ráðandi og sæst bara hjá staðbundnum húsdjórsløgum. Reyðu vesturlandskýrnar eru smáar. Fyrst í 20. øld vígaði ein kúgv vanliga bara uml. 300 kg. Nú vígar ein kúgv uml. 450 kg, og eitt nú kann ein ayrshire-kúgv víga uml. 550 kg. Norski ílegutilfeingisdepilin hevur ábyrgdina av at varðveita slagið, og tíbetur hava nakrir áhugaðir bændur eisini avrátt at ala tað. Nú á døgum eru 313 vesturlandskýr og 29 tarvar, ið kunnu havast sum alidjór. Tað er týðningarmikið at breiða út kunnleikan til gamlan búnaðarsíð, og hvussu staðbundin húsdjórsløg skulu røktast fyrri betur at kunna varðveita tey.

matframleiðslu, kynbæting og gransking. Savnið hjá deplinum fevnir um ymisk tilbrigdi av sløgum, eldri landdjórasløg og røktarplantur umframt teirra villu ætt.

Alheimsætlanin hjá FAO um arviligt plantutilfeingi og ST-sáttmálin um lívfrøðiligt margfeldi binda tey lond, ið hava skrivað undir, til at verja alt arviligt tilfeingi, íroknað margfeldið av djóraættarsløgum og gagnplantutilbrigdum, og at nýta tey burðardygt.

Røktarplantusløg verða best varðveitt við at dyrka tey í landbúnaðinum ella í urtagørðum á tí økinum, har tey mentust fyrst, ella so nær við upprunaliga vakstrarøkið sum møguligt. Tey kunnu eisini verða dyrkað á starvsstovum í royndargløgum við eftirgjørðum jørðildi. Fræ kann eisini goymast í ílegubankum, í hóskaði starvsstovuumstøðum til seinan gróður, ella harðfryst í flótandi køvievni.

Ein alheimsfræbanki, ið er eykagoymsla hjá fræbankum um allan heim, varð skipaður í í Svalbarð í 2008. Heitið er The Svalbard Global Seed Vault, men hann verður stundum nevndur Nóa Ørk. Hann hýsir fræi av øllum týðandi gagnplantum. Fyrr var eykagoymslan í einum tómun námi djúpt í permafrostinum í Svalbarð.

Útbreiðslan av vistfrøðiligum landbúnaði hevur bøtt um møguleikarnar fyri at varðveita ymiskar gagnplantur. Staðbundin tilbrigdi hóska betur til vistfrøðiligan landbúnað enn vanligan landbúnað, tí teimum tørvar ikki so nógv taðevni sum tey nútímans tilbrigdini.

Arvfeingið hjá húsdjórasløgum er varðveitt í livandi djórum á gørðum og í ílegubankum, ið goyma fostur og kynskyknur. ES stuðlar alingini av húsdjóraættarsløgum fíggarliga við ymsum umhvørviskráum. Tey gomlu húsdjórasløgini verða eisini havd í dag á nøkrum friðaðum økjum og fríøkjum, tí tey trívast á nattúruki, har tey hava møguleika at bíta nógv ymisk plantusløg. Teirra líttla framleiðni hevur ongan týðning í hesum sambandi. Livandi djór og plantur kunnu eisini verða flutt til nýggj øki fyri at verja tey. Eitt nú eru royndir gjørdar at flyta eina búfjöld av teirri norðurlendsku brúnu býfluguni (Apis mellifera mellifera) úr Læsø í Danmørk til Suðurgrønlands, har eingin vill hunangsbyfluga er. Tann norðurlendski ílegubanki fyri húsdjór (NGH) varð stovnaður í 1984 til tess at varðveita arvfeingið hjá húsdjórasløgum.

Húsdjórasløg eru ein partur av okkara mentanarsøgu

Húsdjóra- og røktarplantusløg eru ein stórir partur av tí Norðurlondum og tey lýsa søgu hjá landbúnaðinum og matgerðarviðri á økinum. Útsjónin sigur nakað um ta fatan teir fyrstu bøndurnir høvdu av fagurfrøði og gagnsiðalag og hevði tað verið ein stórir missur fyri mentanararvin, um tey hvurvu. Húsdjóra- og røktarplantusløg eiga at verða varðveitt bæði fyri søguligt virði og arviligt margfeldi, og tey kunnu vera virðismikil í sambandi við granskingar- og útbúgvingarendamál.

Tað er sera týðningarmikið, at tað at verja arviliga margfeldið hjá húsdjóra- og røktarplantusløgum verður raðfest høgt í øllum fyrisitingarligum avgerðum í landbúnaðinum í øllum londum.

Talið á húsdjórasløgum í Norðurlondum.

	neyt	seyður	ross	geit	grísur	høsn	gás	býfluga	hundur	kanin
Finland	3	3	1	1	1*	1	-	-	3	-
Svøríki	6	3	3	2	1	6	2	1	-	1
Noreg	6	3	3	1	-	1	2	1	7	-
Danmark	5	3	3	3	2	3	-	1	4	1
Ísland	1	1	1	1	-	1	-	-	1	-
Grønland	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-
Føroyar	1	1	1	-	-	-	-	-	-	-

* útdeytt

Allar heimildir standa á heimasíðuni hjá faktaarkinum: www.ngs.fo -> Gransking -> Náttúran í norðri

Grønlandski sletuhundurin (Qimuttoq)

Grønlandski sletuhundurin stavar upprunaliga frá úlvi fyri fleiri túsund árum síðan, og hann kom saman við grønlandska niðursetufólkunum úr Vestursibiria. Hann goyr ikki, men ylir eins og úlvur, og hann kann eta fryst kjøt. Hann er arbeiðshundur og kann ikki havast sum kelidjór. Fyri einum 10-15 árum síðan vóru einir 30.000 hundar til, men nú eru ikki meira enn uml. 20.000 eftir. Talið minkar stóðugt, og orsøkin er ikki bara tann, at hvør hundur etur 400 kg av kjøti og fiski árliga, men tað at hann noyðist at víkja fyri motorsletum. Í sambandi við kynbæting verður roynt at forða fyri, at hann makast við onnur hundatilbrigdi. Slagið er vart við lógini um sletuhundar umframt hunda- og kettuhald. Í meginpartinum av Grønlandi ræður sletuhundurin einsamallur, tí tað er bert eitt annað hundaslag har um vegir, og tað er tænastruhundurin – og hann skal vera geldur. Tað er bannað at taka sletuhund við sær til Útsynningsgrønlands, har annað hundaslag er loyvt. Mynd: Carsten Egevang/ARC-PIC.COM

Tað føroyska smárossið

Smárossið í Føroyum er millum tey elstu og reinastu rossasløgini í heiminum. Reint arvafrøðiliga er tað næst rossinum úr Suðurlonglandi og Íslandi, men tað líkist eisini rossi, ið varð flutt úr Asia uml. 200 ár eftir okkara tíðarrokning. Keltisk og norðurlendsk landnámsfólk komu til Føroya við rossinum. Tað hevur lagað seg til norðurlendska veturin við at fáa lodna og tjúcka ull. Nógv var til av rossum í Føroyum, til jarðarbrúkið broyttist í 19. øld, og mong skiftu frá landbúnaði til fiskiskap. Men tíverri dugdu hesi sterku, men líttu rossini ikki sum plógross, so bændur og búnaðarmenn keyptu í staðin arbeiðsross úr Noregi og Íslandi. Talið á rossum minkaði niður í bara fyra, áðrenn tað føroyska rossafelagið varð stovnað til tess at bjarga slagnum. Í dag er búfjöldin við 40 endurdalum rossum undir neyrum eftirliti. Mynd: Anna Louisa Joensen.